

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA O'LCHOV BIRLIKLARINING TARIXIY SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI

Hakimjonova Aziza Bayothon qizi

Turan International University

70230101 – Lingvistika (ingliz tili) yo'nalishi magistranti

aziza.khakimjonova99@gmail.com

+998911857090

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15259260>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 10-Aprel 2025 yil

Ma'qullandi: 15- Aprel 2025 yil

Nashr qilindi: 22-Aprel 2025 yil

KEYWORDS

*quloch, o'lchov, botmon, intiutiv
usul, standart, metrik tizim,
imperial tizim.*

ABSTRACT

Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi o'lchov birliklarining tarixiy shakllanish jarayoni va ularning bugungi kundagi farqi hamda qo'llanilishi bo'yicha nazariy tushuncha berilgan.

O'lchov birliklari insoniyat madaniyatining ajralmas qismi bo'lib, ularning shakllanishi va rivojlanishi jamiyat taraqqiyoti, xo'jalik yuritish an'analari, iqtisodiy va ilmiy taraqqiyot bilan uzviy bog'liq. O'zbek tilida o'lchov birliklarining shakllanishi uzoq tarixga ega bo'lib, u asosan xalq orasida qo'llangan mahalliy o'lchov birliklari va xalqaro metrik tizimga asoslangan zamonaviy birliklardan iborat. Ushbu birliklarning o'zgarishi va rivojlanishi ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar, texnologik taraqqiyot va xalqaro standartlarga moslashish jarayonida amalga oshgan.[1]

O'zbek tilida qo'llanilgan ilk o'lchov birliklari qadimgi dehqonchilik va hunarmandchilik jamiyatlari bilan bog'liq bo'lib, ular odatda inson tanasining tabiiy o'lchovlariga asoslangan. Masalan, **qarich, quloch, dast, musht, barmoq, qadam** kabi birliklar inson a'zolariga asoslanib, tabiiy ehtiyojlar asosida shakllangan. Bu o'lchov birliklari xalq orasida uzoq vaqt davomida amaliyotda qo'llanilib kelgan, chunki ular oddiy va kundalik hayotda qulay edi. Masalan, **bir qarich** – odatda bosh barmoq va ko'rsatkich barmoq orasidagi masofani bildirgan, **quloch** esa ikki qo'lni yoyganda hosil bo'ladigan uzunlik o'lchovi bo'lgan.

O'rta asrlarga kelib, Markaziy Osiyo, jumladan, hozirgi O'zbekiston hududida savdo-sotiq va iqtisodiy faoliyat rivojlanishi bilan bog'liq holda murakkabroq o'lchov tizimlari shakllandi. Bu davrda **tanob, botmon, gaz, mingbosh, tosh, misqol** kabi o'lchov birliklari keng tarqalgan edi. **Tanob** – asosan yer maydonini o'lchash uchun ishlatilgan birlik bo'lib, bir tanobning aniq qiymati joylashuvga qarab o'zgarib turardi. **Botmon** esa vazn o'lchov birligi bo'lib, u savdo va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini o'lchash uchun keng qo'llanilgan. Ushbu birliklar mintaqaviy farqlarga ega bo'lib, ba'zi joylarda turlicha talqin qilingan.[2]

XIX asr va XX asr boshlariga kelib, sanoat taraqqiyoti va savdo aloqalarining kengayishi bilan o'lchov birliklarida isloh qilish zaruriyati paydo bo'ldi. Turkiston general-gubernatorligi davrida rus imperiyasi ta'sirida **pud, vers, desyatina** kabi rus o'lchov birliklari qo'llanila boshlandi. Pud og'irlik birligi sifatida botmon bilan bir qatorda ishlatilgan, desyatina esa yer

maydonini o'lchash uchun qo'llanilgan. Ushbu birliklar xalq orasida cheklangan miqyosda qabul qilingan bo'lsa-da, savdo va rasmiy hujjatlar uchun muhim o'rin tutgan.

Sovet Ittifoqi davrida butun mamlakat bo'ylab metrik tizimni joriy etish islohoti o'tkazildi va bu o'zbek tiliga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi. XX asrning 30-40-yillaridan boshlab, xalqaro birliklar tizimi bo'lgan **metr, kilogramm, litr, tonna** kabi o'lchov birliklari rasmiy hujjatlar va ilmiy terminologiyada qo'llana boshlandi. Bu jarayonda xalq orasida ilgari keng tarqalgan an'anaviy o'lchov birliklari asta-sekin kundalik nutqda ham o'z o'rnini zamonaviy birliklarga bo'shata boshladi. Shunga qaramay, **quloch, qarich, botmon** kabi birliklar ayrim hududlarda hanuzgacha norasmiy nutqda uchraydi.[6]

Mustaqillikdan so'ng, O'zbekistonda xalqaro standartlarga moslashish jarayoni davom etdi va davlat tomonidan rasmiy hujjatlar va iqtisodiy hisob-kitoblarda faqat metrik tizimga asoslangan birliklardan foydalanish belgilandi. Biroq, kundalik hayotda ba'zi norasmiy birliklar, masalan, **bir bog', bir qop, bir to'p, bir dasta** kabi birliklar keng ishlatilmoqda. Bu birliklar ilmiy jihatdan aniq bo'lmasa-da, xalq orasida tushunarli bo'lib, an'anaviy hisoblash tizimining izlari sifatida saqlanib qolgan.

O'lchov birliklarining lingvistik rivojlanishiga kelsak, ular turli semantik o'zgarishlarga uchragan. Ayrim birliklar metaforik ma'noga ega bo'lib, tasviriy nutqda ishlatiladi. Masalan, **"bir tishlam non", "bir quloch muammo", "bir tog'dek ish"** kabi iboralar o'lchov birliklarining ma'naviy yoki hissiy jihatdan kengayib, ko'chma ma'noga ega bo'lganligini ko'rsatadi. Xuddi shunday, **"yetti qarich chuqurlik"** iborasi faqat uzunlikni emas, balki chuqur fikrlash yoki murakkablik ma'nosini ham anglatishi mumkin.

O'zbek tilida o'lchov birliklarining tarixiy shakllanishi va rivojlanishi jamiyatning iqtisodiy, madaniy va ilmiy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq. Qadimdan xalq orasida ishlatilgan birliklar asta-sekin rasmiy metrik tizimga o'rin bo'shatgan bo'lsa-da, ularning ayrimlari hanuzgacha xalq og'zaki nutqida yashab kelmoqda. Bugungi kunda o'zbek tilidagi o'lchov birliklari xalqaro standartlarga moslashgan bo'lsa-da, tarixiy va madaniy meros sifatida xalqona birliklar ham o'z o'rnini yo'qotmagan. Bu esa o'zbek tilining o'lchov tizimi tarixiy, leksik va semantik jihatdan murakkab va boy ekanligini ko'rsatadi.[3]

Ingliz tilida o'lchov birliklarining shakllanishi va rivojlanishi uzoq tarixiy jarayon natijasi bo'lib, u Yevropa sivilizatsiyasi, savdo, fan va texnologiyaning o'zgarishi bilan bog'liq. Bugungi kunda ingliz tilida ikkita asosiy o'lchov tizimi mavjud: Britaniya-Amerika (imperial) tizimi va xalqaro metrik tizim. Ushbu tizimlarning shakllanishi va rivojlanishi turli bosqichlarni o'z ichiga oladi, chunki ular tarixiy ehtiyojlar va global standartlarga moslashish jarayonida shakllangan.

Ingliz tilidagi o'lchov birliklari dastlab inson tanasi va atrof-muhitdan olingan tabiiy o'lchovlarga asoslangan bo'lib, bu usul deyarli barcha qadimiy jamiyatlarga xos bo'lgan. Masalan, **inch (dyuym)** inson bosh barmog'ining kengligi asosida o'lchangan, **foot (fut)** odamning oyog'ining uzunligiga teng bo'lgan, **yard** esa ilk davrlarda inson qo'lining tirsakdan barmoqlar uchigacha bo'lgan masofasini anglatgan. Bu birliklar, ayniqsa, anglo-saksonlar davrida keng qo'llanilgan bo'lib, o'lchovning tabiiy va intuitiv usuli sifatida ko'rilgan.

O'rta asrlarga kelib, ingliz monarxiyasi o'lchov tizimini bir xillikka keltirishga harakat qildi. 1215-yilda qabul qilingan **Magna Carta** hujjatida savdo va soliq yig'imlarini tartibga solish maqsadida umumiy o'lchov birliklaridan foydalanish zarurligi ta'kidlangan edi. 1324-yilda Qirol Edvard II **inch** ning aniq ta'rifini berdi: u quruq arpa donining uch qismi uzunligiga

teng deb belgilandi. Ushbu aniqlikka asoslanib, boshqa o'lchov birliklari ham qayta hisoblab chiqildi. Masalan, **yard** uch futga teng deb belgilandi, **mile** esa dastlab 5000 fut bo'lsa, keyinchalik 5280 futga tenglashtirildi.[5]

Britaniya imperiyasi kengaygan sari, uning o'lchov tizimi ham dunyo bo'ylab tarqaldi. Britaniya dengizchilari va savdogarlari XVIII-XIX asrlarda Amerika, Hindiston, Avstraliya va Afrika bo'ylab o'z tizimlarini tatbiq qildilar. Natijada, **pound (funt), ounce (untsiya), gallon (galon), yard, mile** kabi birliklar butun dunyoda qo'llanila boshladi. AQSh mustaqillikka erishgandan so'ng ham Britaniya o'lchov tizimini saqlab qoldi, biroq ba'zi birliklar bo'yicha o'ziga xos farqlarni joriy qildi. Masalan, Amerika galoni Britaniya galonidan kichikroq bo'lib, 3.785 litrdan iborat bo'lsa, Britaniya galoni 4.546 litrga teng.

XIX asrga kelib, sanoat inqilobi va fan-texnika taraqqiyoti natijasida yanada aniqroq va barqaror o'lchov tizimiga ehtiyoj ortdi. Shu sababli, 1824-yilda Britaniya hukumati **Imperial System** ni rasman qabul qildi, unda barcha o'lchov birliklari aniq tartibga solindi va standartlashtirildi. Shu bilan birga, 1790-yillarda Fransiyada ishlab chiqilgan metrik tizim butun dunyoga tarqala boshladi va ko'plab davlatlar o'z milliy o'lchov tizimlarini unga moslashtirdi.

XX asrga kelib, xalqaro miqyosda ilmiy va texnologik taraqqiyot metrik tizimga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirdi. 1960-yilda **Xalqaro birliklar tizimi (SI - Système International d'Unités)** rasmiy ravishda qabul qilindi va ko'plab mamlakatlar ushbu tizimga o'tish bo'yicha qaror qabul qildilar. Buyuk Britaniya rasmiy ravishda metrik tizimga o'tgan bo'lsa-da, kundalik hayotda hanuzgacha eski imperial birliklar ishlatilmoqda. Masalan, avtomobil tezligi **miles per hour (mil/soat)** bilan o'lchanadi, odamlarning bo'yi esa odatda **feet** va **inches** bilan ifodalanadi.

AQSh esa hanuzgacha asosan imperial tizimdan foydalanadi, bu esa xalqaro ilmiy hamkorlik va savdo aloqalarida ba'zi muammolarni keltirib chiqaradi. Shunga qaramay, ilmiy va texnik sohalarda AQSh metrik tizimni ham qo'llaydi. Masalan, NASA va boshqa ilmiy tashkilotlar **meter, kilogram, liter** kabi xalqaro birliklardan foydalanadi.[4]

O'lchov birliklarining semantik rivojlanishi ham e'tiborga molik. Ingliz tilida o'lchov birliklari metaforik ma'nolarni ifodalash uchun keng ishlatiladi. Masalan, **"give an inch, they'll take a mile"** ("bir dyuym bersang, bir mil olmoqchi bo'lishadi") iborasi biror kishi ozgina imkoniyat bersa, u haddan tashqari foydalanganini bildiradi. **"A ton of work"** ("bir tonna ish") – juda ko'p vazifalarni anglatadi. **"An ounce of prevention is worth a pound of cure"** ("bitta untsiya oldini olish, bir funt davolashdan yaxshiroq") – oldini olish choralari ko'rish muammolarni hal qilishdan ko'ra yaxshiroq ekanligini bildiradi. Bu kabi iboralar o'lchov birliklarining semantik jihatdan kengayganligini ko'rsatadi.

Ingliz tilida o'lchov birliklarining tarixiy shakllanishi va rivojlanishi murakkab jarayon bo'lib, u turli davrlardagi iqtisodiy, ilmiy va madaniy o'zgarishlar bilan bog'liq. Dastlab tabiiy o'lchovlarga asoslangan birliklar keyinchalik rasmiy tizimlarga moslashtirilgan, XIX-XX asrlarda esa metrik tizim xalqaro standart sifatida joriy etilgan. Bugungi kunda ingliz tilida ikki xil o'lchov tizimi – imperial va metrik tizimlar parallel qo'llanilib, ular turli kontekstlarda turlicha ishlatiladi. O'lchov birliklarining metaforik ishlatilishi esa tilning ifodaviy imkoniyatlarini kengaytirgan bo'lib, ular nafaqat miqdor, balki abstrakt tushunchalarni ham aks ettiruvchi vositalar sifatida rivojlanib kelmoqda.

O'zbek va ingliz tillarida o'lchov birliklarining tarixiy shakllanishi va rivojlanishi uzoq va murakkab jarayon bo'lib, ularning shakllanishi jamiyatning iqtisodiy, madaniy va ilmiy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq. O'zbek tilida qadimiy o'lchov birliklari asosan inson tanasi yoki atrof-muhitga asoslangan bo'lsa, keyinchalik savdo va xo'jalik faoliyatining rivojlanishi bilan aniqroq birliklar paydo bo'ldi. XIX-XX asrlarda Rossiya va Sovet ta'siri natijasida metrik tizim qabul qilingan bo'lsa-da, xalq og'zaki nutqida qadimiy birliklarning ba'zilari hanuzgacha saqlanib qolgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Lola Türker, "Noun Phrases in Article-less Languages", John Benjamins Publishing Company, 2019-01-15
2. Olivier Bonami, Gilles Boyé , Georgette Dal , Hélène Giraudo , Fiammetta Namer , "The lexeme in descriptive and theoretical morphology", Language Science Press
3. Stephen Dresner, "Units of Measurement", Hastings House Book Publishers, 1972
4. Pinhok Languages, "Uzbek Vocabulary Book", Pinhok Languages, 2022-08-23
5. Paolo Acquaviva, "Lexical Plurals", OUP Oxford, 2008-03-06
6. Claudia Maienborn, Klaus von Heusinger, Paul Portner, "Semantics. Volume 3", Walter de Gruyter, 2012-12-19

